

Trzy szczególne przypadki. Procesy demograficzne na Kaukazie Południowym

Wojciech Górecki

W ciągu ostatnich 35 lat liczba ludności Kaukazu Południowego zwiększyła się z ok. 15,7 mln do ok. 17,2 mln¹. Za wzrost ten odpowiada wyłącznie Azerbejdżan, w którym do połowy ubiegłej dekady utrzymywał się relatywnie wysoki współczynnik dzietności. W dwóch pozostałych państwach regionu liczba mieszkańców spadła, jednak w wyniku różnych procesów: w Gruzji przede wszystkim wskutek odpływu ludności niegruzińskiej oraz utraty kontroli nad Abchazją i Osetią Południową² (w gruzińskich statystykach parapaństwa nie są uwzględniane), a w Armenii – emigracji i niskiego współczynnika dzietności (zob. wykres 4).

Według prognoz Banku Światowego w najbliższym ćwierćwieczu dotychczasowe trendy demograficzne na Kaukazie Południowym utrzymają się, lecz w formie bardziej „wypłaszczonej”: do 2050 r. liczba mieszkańców Azerbejdżanu ma się w niewielkim stopniu zwiększyć, zaś Gruzji – podobnie zmniejszyć (w Armenii spadek ma być wyraźniejszy). Każde z tych państw reprezentuje zatem odrębny, „szczególny” przypadek, a na ich specyficzną sytuację demograficzną mocno wpłynęły wydarzenia z historii najnowszej, w tym zwłaszcza konflikty. Nie znaczy to, że nie ma mowy o tendencjach w skali całego regionu. Najważniejsza z nich to swoista „homogenizacja”: we wszystkich krajach znacząco wzrósł odsetek poszczególnych narodów tytularnych (dotyczy to także Abchazów w nieuznanej Abchazji). Wszędzie również obserwowane są procesy typowe dla bogatszych państw Europy: wzrost średniego wieku obywateli, średniej oczekiwanej długości życia czy liczby rozwodów oraz spadek współczynnika dzietności i liczby zawieranych małżeństw.

Gruzja – ostatnia reduta wielokulturowego Kaukazu

Gruzja była – i pozostaje, chociaż w nieporównanie mniejszym stopniu – najbardziej wieloetnicznym i wielowyznaniowym państwem regionu. W przededniu rozpadu ZSRR liczyła 5,4 mln mieszkańców, w tym 3,8 mln Gruzinów (70,1%; dla porównania: Ormian w Armenii było wówczas 93,3%,

¹ Bez gruzińskich parapaństw, po uwzględnieniu ich – ok. 17,5 mln.

² W czasach ZSRR Osetia Południowa była obwodem autonomicznym, jednak już w grudniu 1990 r. Tbilisi zlikwidowało jej odrębność. Od tamtej pory jest to formalnie „region cchinwalski” w składzie prowincji Kartlia Wewnętrzna. W praktyce nadal używa się starej nazwy – zwykle dla określenia separatystycznej Republiki Osetii Południowej.

a Azerbejdżan w Azerbejdżanie – 82,7%). W sowieckiej Gruzji żyli ponadto Ormianie (437 tys., 8,1%), Rosjanie (341 tys., 6,3%), Azerbejdżanie (308 tys., 5,7%), Osetyjczycy (164 tys., 3,0%), Grecy (100 tys., 1,9%) oraz Abchazowie (96 tys., 1,8% – w przeciwieństwie do Osetyjczyków, którzy zamieszkiwali tereny całej Gruzji, byli oni skoncentrowani w swojej republice autonomicznej³)⁴.

W 1989 r. Abchazja liczyła 525 tys. mieszkańców (w tym Abchazów – 93,3 tys., 17,8%; Gruzinów – 239,9 tys., 45,7%; Ormian – 76,5 tys., 14,6%; Rosjan – 74,9 tys., 14,3%). W tym samym czasie ludność Osetii Południowej wynosiła 98,5 tys. i składała się głównie z Osetyjczyków (65,2 tys., 66,2%) oraz Gruzinów (28,5 tys., 29%).

W konsekwencji wojen w Osetii Południowej (1991–1992) i Abchazji (1992–1993) oraz wojny rosyjsko-gruzińskiej (2008) oba separa-

” Gruzja była – i pozostaje, chociaż w nieporównanie mniejszym stopniu – najbardziej wieloetnicznym i wielowyznaniowym państwem regionu.

tystyczne terytoria opuściło ponad 200 tys. Gruzinów, przenosząc się z reguły na obszary Gruzji kontrolowane przez władze w Tbilisi (emigrację wybrała mniejszość). W parapaństwach pozostała jednak część ludności gruzińskiej. Według trudnych do zweryfikowania tamtejszych statystyk w 2021 r. w Abchazji mieszkało 46,6 tys. Gruzinów (stanowili oni 17,9% ludności)⁵, a w Osetii Południowej w 2015 r. – 4 tys. (7,4%)⁶. W obydwu przypadkach była to druga co do wielkości grupa narodowościowa po narodach tytularnych. Społeczności tych, podobne jak całej ludności parapaństw, oficjalne gruzińskie statystyki nie obejmują⁷.

Według spisu powszechnego z 2024 r. liczba ludności Gruzji wynosi 3,9 mln, choć w rzeczywistości jest ona zapewne o 100–200 tys. niższa⁸. Niezależnie jednak od jej ostatecznej wielkości, w ciągu 35 lat populacja kraju zmniejszyła się o ok. 1,5 mln osób (trzeba przy tym zaznaczyć, że spis nie uwzględnił parapaństw)⁹. We wstępnych danych rejestru, opublikowanych pod koniec czerwca 2025 r., nie pojawiły się jeszcze te o składzie etnicznym Gruzji. Ostatnie wiarygodne informacje na ten temat pochodzą z poprzedniego spisu – z 2014 r. Ludność kraju liczyła wówczas 3,7 mln, z czego 86,8% stanowili Gruzini (3,2 mln), a do największych mniejszości zaliczali się Azerbejdżanie (233 tys., 6,3%), Ormianie (168 tys., 4,5%) oraz Rosjanie (26,5 tys., 0,7%)¹⁰.

³ Abchazja i Adżaria zachowały we współczesnej Gruzji status republik autonomicznych, jaki miały w ZSRR.

⁴ Dane sprzed rozpadu ZSRR pochodzą – tu i dalej w tekście – ze spisu powszechnego z 1989 r. (za: A. Maryański, *Przemiany ludnościowe w ZSRR*, Warszawa–Kraków 1995, s. 185–191). Dla Kaukazu Południowego spis ten jest najlepszym punktem odniesienia, gdyż odnotowano w nim stan sprzed zbrojnej fazy konfliktów w Gruzji i Azerbejdżanie i związanych z nimi masowych ruchów migracyjnych (choć trwał już wtedy masowy odpływ ludności ormiańskiej z Azerbejdżanu oraz azerbejdżańskiej z Armenii i Górsko-Karabaskiego Obwodu Autonomicznego w sowieckim Azerbejdżanie).

⁵ 2021 — Национальный состав наличного населения, Państwowy Komitet Republiki Abchazji ds. Statystyki, 31.12.2023, cgsra.org.

⁶ *Итоги всеобщей переписи населения Республики Южная Осетия 2015 года*, Republika Osetii Południowej Departament Statystyki Państwowej, Цхинвал 2016, ugosstat.ru.

⁷ W 2021 r. ludność Abchazji miała liczyć – władze gruzińskie uznają te dane za zawyżone – 244,2 tys., z czego 125,4 tys. to Abchazowie (51,4%). Na wzrost ich liczby – o ok. 32 tys. (ponad 30%) w ciągu trzech dekad – wpłynęły relatywnie wysoki przyrost naturalny i napływ tej społeczności z zagranicy, w tym z obszarów dawnego Imperium Osmańskiego (Turcja, Syria, Jordania). Z kolei Abchazowie, którzy wyjechali z republiki – zwłaszcza do Rosji, zachowali z reguły obywatelstwo, utrzymują kontakt z Abchazją i pozostają w tamtejszych statystykach. W Osetii Południowej liczba Osetyjczyków, mająca w 2015 r. wynosić 48,1 tys. (89,9% ludności parapaństwa liczącego 53,5 tys. mieszkańców), zmniejszyła się od 1989 r. o 17 tys. (ponad 35%). Przyczyną tego była ich masowa migracja do należącej do Rosji Osetii Północnej, nieraz w ramach łączenia rodzin. W takim przypadku kontakty z Osetią Południową w zasadzie zanikały (zob. przypisy 4 i 5).

⁸ Według przyjętej metodologii w spisie uwzględniono nie tylko wszystkich obywateli Gruzji (również tych przebywających za granicą), lecz także obcokrajowców, którzy w danym momencie znajdowali się na terenie kraju – niezależnie od długości ich pobytu (zatem też Rosjan, którzy uciekli za granicę w obawie przed mobilizacją) – zob. *Census 2024*, census2024.geostat.ge/en.

⁹ *Ibidem*.

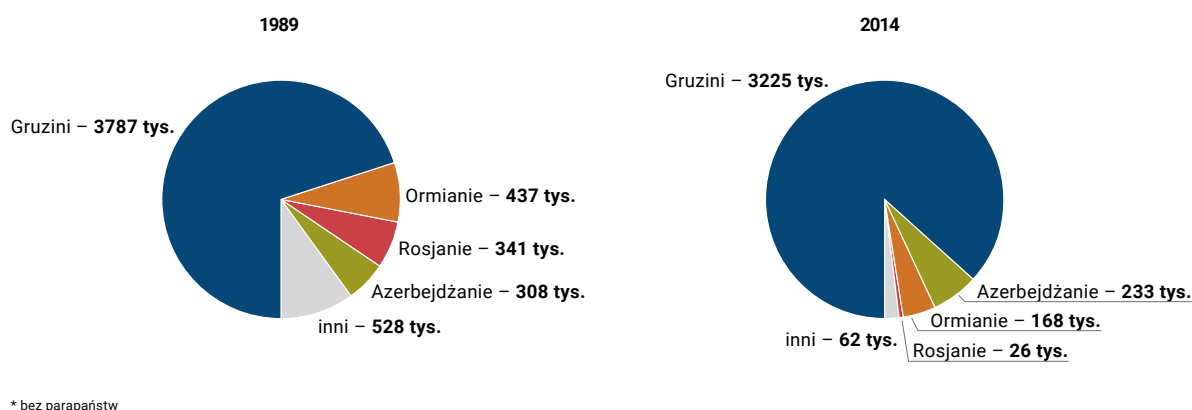
¹⁰ *Geostat Releases Final Results of 2014 Census*, 28.04.2016, census.ge.

Powyższe dane pokazują, że choć w ćwierćwieczu 1989–2014 ludność kraju zmalała o ponad 45%, to spadek ten w najmniejszym stopniu dotknął naród tytularny – w tej grupie wyniósł niespełna 19%. Udział Azerbejdżan zmniejszył się o około jedną trzecią, Ormian – o ponad półtora raza, zaś Rosjan – o prawie trzynaście razy (nie licząc parapaństw i późniejszego napływu obywateli FR ukrywających się przed mobilizacją¹¹). Przedstawiciele tych narodów migrowali zwykle do swoich historycznych ojczyzn – dotyczy to zwłaszcza Rosjan. Pomimo to Gruzja, a zwłaszcza jej główne miasta – Tbilisi i Batumi, pozostaje wieloetniczna i wielokulturowa (w przeciwieństwie do na przykład Baku).

Na zmiany w składzie narodowościowym Gruzji – i na zapewne nieco mniejszy udział Gruzinów w jej populacji – mogło wpłynąć zniesienie dla obywateli tego kraju krótkoterminowych wiz schengieńskich (2017 r.). Wskazuje na to znaczący wzrost liczebności gruzińskich diaspor w państwach UE (w tym w Polsce) w ostatnich latach.

Zwiększenie populacji kraju w dekadzie 2014–2024 ściśle się wiąże ze współczynnikiem dzietności, który w ostatnich latach oscyluje wokół 2 (w 1989 r. wynosił 2,32, w 2003 r. spadł do 1,55, ale np. w 2016 r. osiągnął wartość 2,23)¹².

Wykres 1. Skład etniczny Gruzji w latach 1989 i 2014*

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze spisów powszechnych: radzieckiego z 1989 r. i gruzińskiego z 2014 r. (w Gruzji w 2024 r. odbył się nowy spis powszechny, ale do sierpnia 2025 r. nie opublikowano jego pełnych wyników, w tym danych dotyczących składu etnicznego).

Armenia realna i wirtualna

Armenia, która już w 1989 r. była krajem jednolitym narodowościowo, do 2022 r. – kiedy miał miejsce ostatni spis powszechny – stała się w praktyce monoetniczna: odsetek narodu tytularnego wzrósł z 93,3% do aż 98%¹³. Przyczynił się do tego głównie odpływ ludności azerbejdżańskiej (a także kurdyjskiej) w wyniku konfliktu karabaskiego. Szacuje się, że do Azerbejdżanu uciekło ok. 186 tys. osób tej narodowości (według spisu powszechnego z 1979 r. mieszkało ich tam ponad 160 tys. – z tendencją wzrostową z uwagi na duży przyrost naturalny) oraz ok. 18 tys. Kurdów-muzułmanów i ok. 4 tys. Rosjan – łącznie 208 tys. ludzi¹⁴.

¹¹ Jesienią 2022 r. w Gruzji przebywało 112 tys. obywateli Federacji Rosyjskiej. *Миграция из России 2022–2023: тенденции, адаптация, отношения*, Social Justice Center, 26.02.2024, socialjustice.org.ge. Podobna ich liczba – ok. 100 tys. – miała wtedy przebywać w Armenii. Zob. *Точка сохранения*, Новая газета, 21.10.2024, novayagazeta.ru. Znacznie mniej Rosjan znalazło schronienie w Azerbejdżanie.

¹² Georgia Fertility Rate (1950–2025), Macrotrends LLC, macrotrends.net.

¹³ The Main Results of RA Census 2022, Komitet Statystyczny Republika Armenii, armstat.am/en.

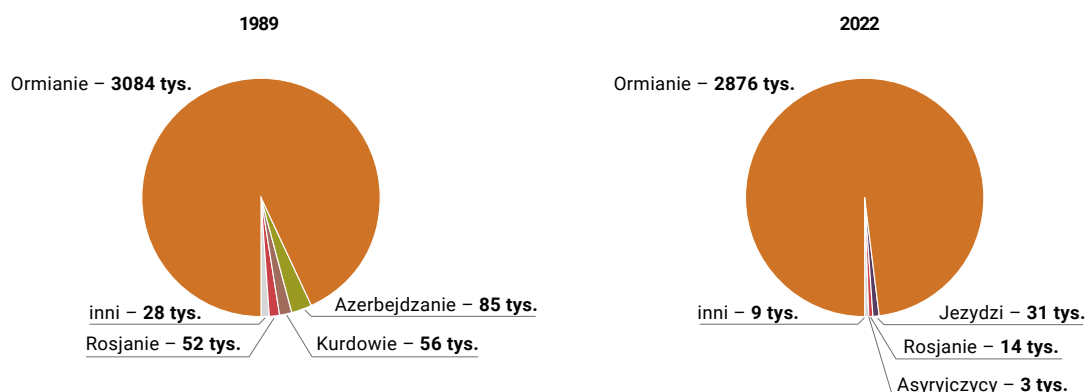
¹⁴ W. Górecki, *Kaukaski węzeł gordyjski. Konflikt o Górski Karabach*, OSW, Warszawa 2020, osw.waw.pl.

Ponadto do Armenii przeniosła się część spośród 330 tys. Ormian przybyłych z Azerbejdżanu – reszta wyemigrowała do Rosji bądź innych krajów (ci, którzy formalnie pozostali w Azerbejdżanie, zamieszkiwali niekontrolowany przez Baku Górski Karabach). Po likwidacji jesienią 2023 r. górskokarabaskiego parapaństwa cała jego ludność (około 100 tys.) uciekła do Armenii¹⁵, choć jej część wyjechała następnie do Rosji i na Zachód. Niemniej odsetek Ormian w tym państwie może być obecnie jeszcze wyższy – niezależnie od napływu ok. 110 tys. Rosjan chcących uniknąć mobilizacji¹⁶.

Mimo napływu Ormian z Azerbejdżanu (a w mniejszym stopniu również z Gruzji) liczba ludności całej Armenii systematycznie spada. W latach 1989–2022 zmniejszyła się ona o niemal 400 tys. (ok. 10%): z 3,3 do 2,9 mln. Odpowiadają za to niski przyrost naturalny (od połowy lat 90. współczynnik dzietności utrzymuje się znacznie poniżej 2, a na początku XXI wieku spadł do wartości 1,2¹⁷) oraz emigracja. Ormianie od wieków osiedlają się w różnych krajach, choć utrzymują przy tym związki z historyczną ojczyzną. Tworzą sieć „wirtualną Armenię”, która zachowuje wpływ na politykę Erywanu. Pomimo że bilans migracyjny pozostaje ujemny¹⁸, to ruch między Armenią a diasporą odbywa się w obu kierunkach. Po wybuchu wojny domowej w Syrii do tego państwa napłynęła grupa ok. 12 tys. syryjskich Ormian¹⁹. Osiedlili się oni głównie w Erywanu, nadając temu miastu nieco bliskowschodni charakter (nie mówili po rosyjsku i często znajdowali zatrudnienie w gastronomii).

W każdym z państw i parapaństw Kaukazu Południowego rośnie odsetek ludności tytularnej. Armenia, a w mniejszym stopniu Azerbejdżan, są już właściwie krajami monoetnicznymi.

Wykres 2. Skład etniczny Armenii w latach 1989 i 2022

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze spisów powszechnych: radzieckiego z 1989 r. i armeńskiego z 2022 r.

Azerbejdżan – kaukaski hegemon

W latach 1989–2019 (w 2019 r. odbył się tam ostatni spis powszechny) liczba ludności Azerbejdżanu zwiększyła się z 7 do 9,9 mln (obecnie wynosi już 10,2 mln²⁰), czyli o prawie 3 mln (ponad 40%). Grono przedstawicieli narodu tytularnego poszerzyło się przy tym z 5,8 do 9,4 mln, a jego udział

¹⁵ *Idem*, *Exodus Ormian z Górskiego Karabachu*, OSW, 3.10.2023, osw.waw.pl.

¹⁶ *Армения назвала число переехавших в 2022 году россиян*, РБК, 16.03.2023, rbc.ru.

¹⁷ *Armenia Fertility Rate (1950–2025)*, Macrotrends LLC, macrotrends.net.

¹⁸ *Zob. np. Около 80% прироста населения Армении – за счет миграции: официальная сводка*, Sputnik, 8.02.2024, am.sputniknews.ru.

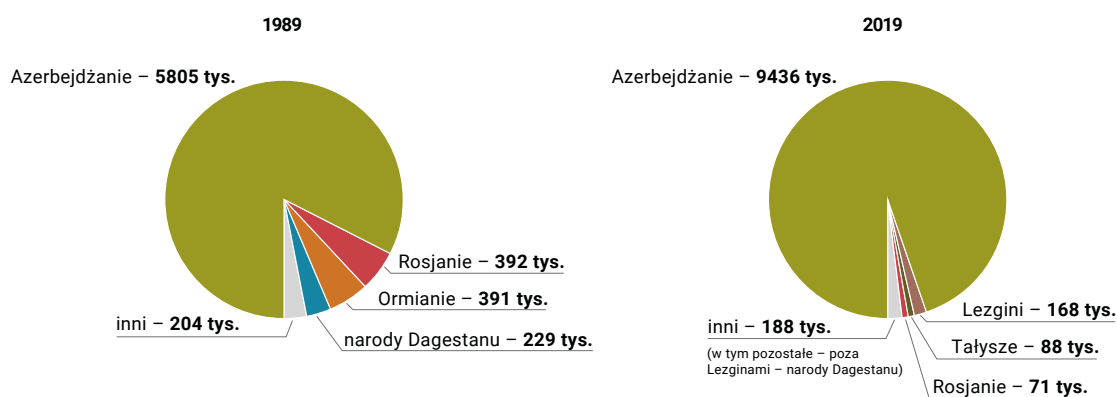
¹⁹ *Сирийские беженцы в Армении*, DW, www.dw.com,

²⁰ *Population of the Republic of Azerbaijan*, Prezydent Republiki Azerbejdżanu, president.az.

w całej populacji kraju wzrósł z 82,7 do 94,8%²¹. Ten stan rzeczy to rezultat przede wszystkim relatywnie dość wysokiego przyrostu naturalnego, chociaż w tym aspekcie występuje tendencja spadkowa – w ostatnich trzech dekadach współczynnik dzietności oscylował w okolicach 2 (w 1989 r. miał wartość 2,8, a w 2025 r. – 1,96²²). Dużo mniejszą rolę odegrały ruchy migracyjne w wyniku konfliktu z Armenią, gdyż większość przesiedleńców pochodziła z Górskiego Karabachu i okolicy – pozostawali oni w obrębie jednego państwa (w 1994 r. łączna liczba osób przesiedlonych wynosiła w Azerbejdżanie ok. 750 tys., co stanowiło wtedy ok. 10% ludności kraju²³). Prowadzone statystyki nie obejmują obserwowanego latem 2025 r. odpływu ludności azerbejdżańskiej z Federacji Rosyjskiej spowodowanego zaostrzeniem się relacji pomiędzy Baku a Moskwą, nie można jednak wykluczyć, że w następnych miesiącach przybierze on bardziej masowe formy²⁴.

Obecnie Azerbejdżanie są najliczniejszym narodem Kaukazu Południowego, stanowiąc – nawet po uwzględnieniu gruzińskich parapaństw – ponad połowę ludności regionu. Demograficzny potencjał przekłada się na polityczne ambicje Baku, dążącego do dominacji nad sąsiadami. Wykorzystuje ono w tym celu politykę surowcową (zasoby ropy naftowej i gazu ziemnego, eksportowanych przez Gruzję i Turcję do państw Europy, w tym członków UE, oraz Bliskiego Wschodu), a także sojusz z Turcją.

Wykres 3. Skład etniczny Azerbejdżanu w latach 1989* i 2019**

* Część ludności ormiańskiej wyjechała już do tego czasu z Azerbejdżanu (z obszarów pozostających pod kontrolą Baku).

** Bez terenów będących poza kontrolą Baku (ówczesne parapaństwo Republika Górskiego Karabachu).

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze spisów powszechnych: radzieckiego z 1989 r. i azerbejdżańskiego z 2019 r.

Region z lotu ptaka

Logika procesów demograficznych w każdym z trzech państw Kaukazu Południowego jest inna, chociaż istnieją podobieństwa pomiędzy na przykład wyludnianiem się Gruzji i Armenii. W obu krajach miał miejsce masowy odpływ mniejszości narodowych – w pierwszym z nich zachodziło to zwłaszcza na samym początku lat 90., w związku z ogólnym kryzysem i nacjonalistyczną polityką pierwszego prezydenta Zwiada Gamsachurdii. Zjawisko to dotyczy również Azerbejdżanu, choć w tym przypadku ludność ormiańska opuściła – na mniejszą skalę w 2020 r., a na masową w 2023 r. – tereny, których de facto Baku wcześniej nie kontrolowało. Migracje zarobkowe z tego państwa (do Turcji czy – coraz rzadziej – Rosji) mają z reguły charakter czasowy. Na stałe wyjeżdżają natomiast dysydenci, ich liczbę można oszacować na kilkaset–kilka tysięcy.

²¹ Dostęp do danych przez stronę: stat.gov.az.

²² Azerbaijan Fertility Rate (1950–2025), Macrotrends LLC, macrotrends.net.

²³ A. Юнусов, *Миграционные процессы в Азербайджане*, Баку 2009, s. 28.

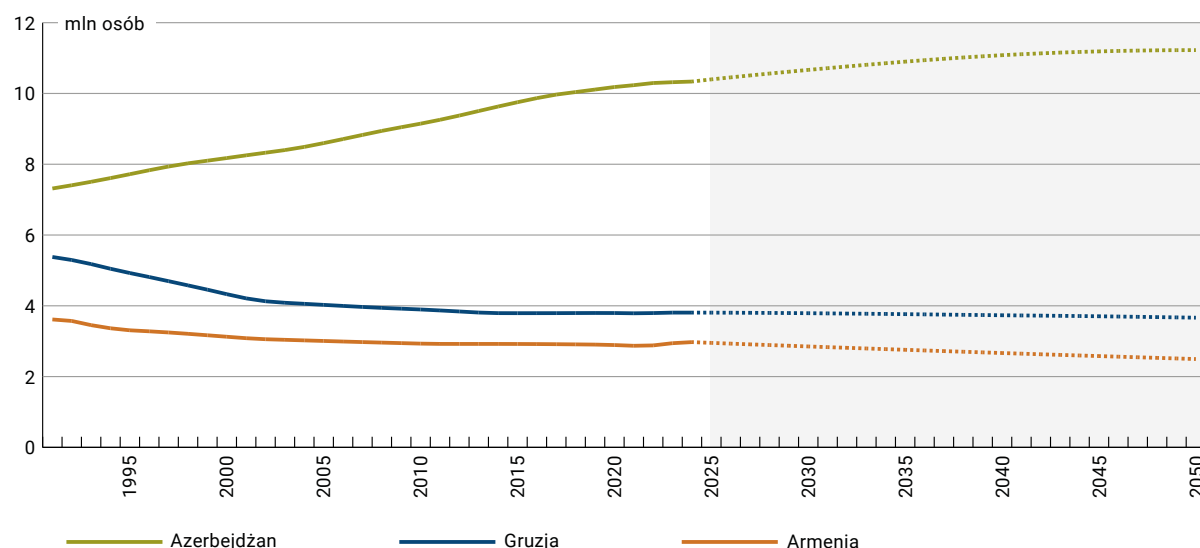
²⁴ W. Górecki, M. Bartosiewicz, *Kolejna odłona kryzysu na linii Baku–Moskwa*, OSW, 2.07.2025, osw.waw.pl.

W skali całego regionu uderza proces jego swoistej „homogenizacji”. W każdym z państw i państw Kaukazu Południowego rośnie odsetek ludności tytularnej, przy czym w przypadku Armenii (a w mniejszym stopniu – Azerbejdżanu) możemy już mówić o państwie monoetnicznym. Krajem z relatywnie dużym odsetkiem mniejszości narodowych pozostaje jedynie Gruzja. Na przestrzeni ostatnich stuleci jest to nowe zjawisko, gdyż państwa południowokaukaskie, a zwłaszcza duże miasta tego regionu, były z reguły wielonarodowościowe i wielowyznaniowe (np. jeszcze w 1989 r. 10% ludności Baku stanowili Ormianie, a w przeszłości ich udział dochodził nawet do 20%). Ten stan rzeczy sprzyja umacnianiu się narracji historycznych uwzględniających wyłącznie narody tytularne, co może wzmacniać ich konsolidację, jednak z całą pewnością będzie utrudniać integrację grup mniejszościowych (zwłaszcza Azerbejdżan i Ormian w Gruzji) oraz dialog z sąsiadami.

Na Kaukazie Południowym widać też procesy charakterystyczne dla zamożniejszych państw Europy i Zachodu: w skali regionu wzrasta średnia wieku obywateli (z 30,1 do 37,8 roku w ciągu ostatnich trzech i pół dekady) oraz oczekiwana średnia długość życia (z 67,4 do 74,4 roku w tym samym okresie), spada natomiast współczynnik dzietności (z 2,58 do 1,9)²⁵. Maleje również liczba zawieranych małżeństw, zaś rośnie liczba rozwodów²⁶. Jako przykład można podać Gruzję i dane za 2024 r., kiedy odnotowano 39,5 tys. urodzeń (o 1,8% mniej niż w 2023 r.; w 1994 r. urodziło się ponad 57 tys. dzieci) oraz 44 tys. zgonów (o 2,8% więcej niż w 2023 r.). Jednocześnie spadła liczba matek w wieku do 25 lat i wzrosła tych mających ponad 40 lat²⁷.

Tendencje te – zauważalne także w pozostałych krajach regionu – wiążą się m.in. ze zmianą stylu życia, wynikającą z większym otwarciem na Zachód (zwłaszcza w przypadku Gruzji), z rosnącą zamożnością oraz procesami urbanizacyjnym. Według spisu z 2024 r., w Tbilisi mieszka 34% ludności Gruzji, a we wszystkich miastach ogółem – ponad 60%²⁸. Poziom urbanizacji w Armenii to ok. 64% (przy czym w samym Erywaniu żyje 37% populacji kraju; przy takich proporcjach w Polsce Warszawa musiałaby liczyć prawie 14 mln mieszkańców), zaś w Azerbejdżanie – dane za 2020 r. – ponad 56%.

Wykres 4. Liczba mieszkańców państw Kaukazu Południowego po 1991 roku wraz z projekcjami demograficznymi ONZ

Źródło: World Population Prospects: The 2024 Revision, United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, population.un.org.

²⁵ Wyliczenia własne na podstawie danych ONZ oraz statystyk poszczególnych państw regionu.

²⁶ «Каспий»: Государства Южного Кавказа на стадии демографического перехода, Оху.Аз, 22.06.2024.

²⁷ В 2024 году в Грузии снова снизилась рождаемость: прирост населения остается отрицательным, Новости Грузии, 28.03.2025, newsgeorgia.ge.

²⁸ Уровень урбанизации в Грузии: в городах живет более 60% населения, Новости Грузии, 25.06.2025, newsgeorgia.ge.

Próba prognozy

Region Kaukazu Południowego znajduje się w demograficznym „okresie przejściowym”, w którym zmniejszeniu przyrostu naturalnego towarzyszy znaczny wzrost długości życia, przy czym zmiany te zachodzą najwolniej w Azerbejdżanie. Bank Światowy przewiduje, że w 2050 r. ludność tego państwa będzie liczyć 11,05 mln (niewiele więcej niż obecnie), Gruzji – 3,5 mln (mały spadek), natomiast Armenii – 2,6 mln (dość znaczący spadek)²⁹. Cały region (z wyłączeniem gruzińskich parapaństw) będzie zamieszkiwać więc 17,1 mln ludzi, czyli mniej więcej tyle, ile obecnie, ale dwie trzecie z tego ma stanowić populacja Azerbejdżanu.

Prognozy te wskazują na zbliżający się w perspektywie kilkunastu–kilkudziesięciu lat we wszystkich trzech krajach kryzys demograficzny, wiążący się m.in. z koniecznością opracowania własnych strategii migracyjnych. Pierwszym tego przejawem jest widoczna już dziś obecność na ulicach Tbilisi, Erywania i – rzadziej – Baku dostawców żywności pochodzących z państw dalszej Azji (Indie, Pakistan).

²⁹ Population, databank.worldbank.org.